

نگاهی به مهاجرت معکوس در ایران

حمید جلالیان

دانشگاه خوارزمی

تابستان ۱۴۰۲

۱. مقدمه

- با توجه به این که برنامه‌ریزی‌های جامع برای پیشرفت کشور در نهایت، توسعه و تعالی انسان (جامعه) را دنبال می‌کند، و همچنین
- نظر به این که عامل جمعیت نقش ایجابی در پیشرفت کشور دارد، بنابراین
- لازم است برنامه‌های توسعه کشور متناسب با سیاست‌های جمعیتی باشد و از آن سو هم سیاست‌های جمعیتی باید متناسب و همراستا با برنامه‌های توسعه باشد (رابطه دو سویه).
- در سطح منطقه ای، مکان‌گزینی جمعیت‌ها، جابجایی‌ها و مهاجرت‌های میان مناطق یک کشور، زیر تاثیر امکانات هر منطقه و برنامه‌های توسعه و پیشرفت آنها قرار دارد و پیشرفت هر منطقه نیز وابسته به کیفیت جمعیت و نحوه برنامه‌ریزی و مدیریت آن است.
- پویایی جمعیت، چه در قالب شکلی (یعنی رشد جمعیت، جابجایی و مهاجرت) و چه در مفهوم کیفی، عامل مهم توسعه هر جامعه است.
- نواحی روستایی کشور بنیان زیستی سرزمین هستند و در پیوند با شهرها قرار دارند. بنابراین، این دو حوزه زیستی - فعالیتی (روستا و شهر) بر همدیگر اثرگذار و اثرپذیر هستند و بدین سبب، هرگونه سیاستگذاری و برنامه‌ریزی برای هر یک از این دو حوزه نمی‌تواند بدون توجه به حوزه دیگر باشد. پس،
- موضوع جمعیت و پویایی آن (پویایی درونی و پویایی بیرونی) هم در قالب این رویکرد یکپارچه قابل تحلیل و تفسیر است.

۲. مفاهیم مرتبط با مهاجرت معکوس

1. مهاجرت MIGRATION

- مهاجرت، به معنی ترک سرزمین، وطن و دیار پدری (اصلی) خود و سکونت و زندگی در سرزمین دیگر (روستا، شهر و یا کشور) به منظور دستیابی به اهداف مورد نظر خود است. این اهداف می‌تواند اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی، سیاسی یا دینی باشد. مهاجرت اغلب به صورت اختیاری و گاهی نیز اجباری است.
- مهاجرت، دارای تاثیرات مستقیم، غیرمستقیم، کوتاه مدت و بلندمدت بر ترکیب سنی و جنسی هر دو جامعه مهاجر فرست و مهاجر پذیر (مبداء و مقصد) است و همچنین اثرات و پیآمدهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و محیط زیستی را در هر دو جامعه به دنبال دارد.

۲. مفاهیم مرتبط با مهاجرت معکوس

۲. مهاجرت معکوس REVERSE MIGRATION

- ترک کردن شهرهای بزرگ به قصد سکونت و زندگی در روستاها و یا مکان های شهری کوچک را شهرگزیزی یا مهاجرت معکوس می گویند.
- با توجه به مشکلات شهرهای بزرگ در دهه های اخیر از جمله آلودگی هوا، گرانی مسکن، بالابودن هزینه های زندگی، ترافیک شهری، آسیب های اجتماعی و همچنین پیشرفت ها و گسترش فنآوری اطلاعات و ارتباطات، **شهرگزیزی** و سکونت در نواحی روستایی و پیرامونی کلانشهرها (مهاجرت معکوس) پدیده ای جهانی و رو به گسترش است.
- نظر به این که شکل اصلی و غالب مهاجرت ها در همه کشورها (از زمان پس از انقلاب صنعتی تا دهه های پایانی قرن بیستم)، از روستاها به نواحی شهری بوده است (زیر تاثیر جاذبه های فنآوری، اقتصادی و خدمات رفاهی شهرها در مقابل دافعه های نواحی روستایی)، بنابراین، روند خلاف و عکس آن (مهاجرت از شهر به روستا) را **مهاجرت معکوس** نامیدند.

۲. مفاهیم مرتبط با مهاجرت معکوس

۳. مهاجرت بازگشتی RETURN MIGRATION

- بازگشت مهاجران پیشین به وطن اصلی (زادگاه) خود برای ادامه زندگی، مهاجرت بازگشتی نامیده می‌شود (عده ای آن را **مهاجرت معکوس** هم می‌نامند).
- مهاجرت بازگشتی می‌تواند بنا به دلایل گوناگون اتفاق بیفتد از جمله،

1. بازنشستگی؛
2. برخوردار شدن از ارثیه خانوادگی (امکان ساخت مسکن، تولید کشاورزی و راه اندازی کسب و کار)؛
3. ناکامی در شهر (دست نیافتن به اهداف و آرزوهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی)؛
4. توسعه زیرساخت‌ها و امکانات رفاهی در روستای مبدأ مهاجرت (فراهم شدن زمینه برای کار و زندگی)؛
5. تحولات سیاسی - امنیتی و بازگشت صلح (در مورد مهاجرت‌های اجباری در سطح بین‌المللی و همچنین برخی مناطق درونی کشورها).

- مهاجرت بازگشتی در ایران بیشتر به بازگشت مردم از شهرهای بزرگ به شهرهای کوچک یا از شهرها به مناطق روستایی مربوط می‌شود (و به عنوان **مهاجرت معکوس** هم از آن نام می‌برند). در حالی که در سطح بین‌المللی بازگشت مهاجرین از کشور مقصد به موطن اصلی خودشان یعنی کشور مبدأ، را مهاجرت بازگشتی می‌گویند.
- در هر صورت، از نظر جغرافیایی، مهاجرت بازگشتی را می‌توان در همه نقاط و سطوح فضایی (روستا، شهر، بخش، شهرستان، استان، کشور و میان کشورها) مطالعه و تحلیل کرد. این موضوع می‌تواند برای برنامه‌ریزی‌های منطقه ای و آمایش سرزمین، اهمیت و جایگاه ویژه ای داشته باشد.

۲. مفاهیم مرتبط با مهاجرت معکوس

۴. مهاجرت بازنشستگان RETIREMENT MIGRATION

- مهاجرت افراد بازنشسته (از کار و خدمت رسمی) به محلی غیر از محل سکونت و کار معمول خود، به منظور سکونت (و کار احتمالی) است.
- برخی از بازنشستگان مهاجر، به شهر و روستای زادگاه خود بازمی‌گردند (مهاجرت بازگشتی).
- برخی از بازنشستگان هم به شهرهای کوچک و روستاهای خوش آب و هوا مهاجرت می‌کنند.
- در همه کشورها گرایش بازنشستگان برای مهاجرت به نواحی روستایی و کشاورزی در حال افزایش است.
- بالارفتن سن جمعیت، یک پدیدهء جهانی است (زیر تاثیر کاهش مرگ و میر ناشی از پیشرفت‌های پزشکی، بهبود کیفیت خدمات و سطح توسعه یافتگی)؛ بنابراین، افزایش سهم افراد دارای سن ۶۵ سال و بالاتر هم در همه کشورها قابل مشاهده است. همچنین، سلامت سالمندان افزایش یافته و ناتوانی آنها در حال کاهش است. بدین ترتیب، بازنشستگان امروز و آینده همچنان می‌توانند بخشی از نیروی انسانی قابل اتکای جامعه باشند.
- مهاجرت بازنشستگان، اگرچه با چالش‌هایی برای تامین خدمات (پزشکی، حمل و نقل و ...) همراه است، اما در مجموع، فواید اقتصادی و اجتماعی آن بسیار بیشتر است و اغلب پژوهشگران این حوزه بازنشستگان را سرمایه‌های جامعه در نظر می‌گیرند و حتی لقب **طلای سفید** به آن می‌دهند.
- مهاجران سالمند (بازنشسته)، با خود پول، زمان، تجربه، روابط، مهارت‌های حرفه‌ای و فنی می‌آورند؛ حضور آنها به رونق بازار مسکن و اشتغال در زمینهء ساخت و ساز مسکن و تولید و توزیع مواد غذایی کمک می‌کند. علاوه بر این نقش اقتصادی، اغلب آنها در ایجاد و گسترش فعالیت‌های اجتماعی داوطلبانه مانند موسسه‌های نیکوکاری، سازمان‌های مردم‌نهاد محیط زیستی، فرهنگی و آموزشی و ... پیشقدم و اثرگذار هستند و در واقع، منبع اصلی داوطلبی توسط سازمان‌های جامعه محلی، منبع پس‌انداز مالیاتی برای کمک‌های حرفه‌ای، فنی و مدیریتی و اهداکننده پول به انواع سازمان‌های مردم‌نهاد به شمار می‌روند (نقش و فواید اجتماعی).
- در ایالات متحده آمریکا، به مهاجرت بازنشستگان به عنوان موتور توسعه اقتصادی در برخی ایالت‌ها نگاه می‌شود و برنامه‌هایی با هدف جذب و استخدام آنها طراحی کرده‌اند.

۳. دلایل مهاجرت معکوس

• **دلایل مهاجرت معکوس** (از شهر به روستا / از شهرهای بزرگ به شهرهای کوچک) زیاد است، که هم در سطح فردی

(متغیرهای فردی) و هم در سطح کلان (جامعه) قابل مطالعه است. برخی از مهم ترین دلایل عبارت اند از:

1. هزینهء زیاد زندگی در شهرها و به ویژه کلانشهرها (مهم تر از همه هزینه مسکن)؛
2. فراهم شدن زمینه برای کار و زندگی در نواحی روستایی (توسعه زیرساختها و امکانات رفاهی در روستاها)؛
3. توجه به وضعیت محیطی و آب و هوایی، سلامت روحی و روانی و آرامش در روستاها و شهرهای کوچک؛
4. برخوردار شدن از ارثیه خانوادگی (امکان ساخت مسکن، تولید کشاورزی و راه اندازی کسب و کار)؛
5. خرید زمین و خانه در روستا توسط شهرنشینان (به عنوان **خانه دوم** و موقت) و به دنبال آن، مهاجرت دائم؛
6. بازنشستگی (در مورد **مهاجران بازنشسته**)؛
7. ناکامی در شهر (دست نیافتن به اهداف و آرزوهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) (در مورد **مهاجران بازگشتی**).

۴. اهداف دولت‌ها در حمایت از مهاجرت معکوس

• معمولاً دولت‌ها از توجه و تشویق به مهاجرت معکوس این اهداف را دنبال می‌کنند (در راستای آمایش سرزمین):

1. کاهش سرعت رشد جمعیت شهرها (و مسائلی که رشد شتابان شهرها به دنبال دارد)؛
2. جلوگیری از مهاجرت‌های شدید روستایی و خالی و متروک شدن روستاها؛
3. رونق بخشیدن به نواحی روستایی (با مهاجرت نیروی انسانی و انتقال سرمایه و تجربه آنان به روستاها)؛
4. کاهش شکاف توسعه میان شهرها و روستاها (در راستای تعادل بخشی به توسعه بین مناطق و درون مناطق).
5. جمعیت‌دار کردن نواحی بی‌جمعیت و کم‌جمعیت دارای توان‌های محیطی.

۵. سیاستگذاری و برنامه‌ریزی برای مهاجرت معکوس

• **سیاست‌های کلی جمعیت** (ابلاغ شده از سوی مقام رهبری در سال ۱۳۹۳)، بندهای ۹، ۱۰، ۱۱ و ۱۲ به موضوع توزیع فضایی جمعیت و سامان دادن به مهاجرت‌ها اشاره دارد:

۹- بازتوزیع فضایی و جغرافیایی جمعیت، متناسب با ظرفیت زیستی با تأکید بر تأمین آب با هدف توزیع متعادل و کاهش فشار جمعیتی.

۱۰- حفظ و جذب جمعیت در روستاها و مناطق مرزی و کم تراکم و ایجاد مراکز جدید جمعیتی بویژه در جزایر و سواحل خلیج فارس و دریای عمان از طریق توسعه شبکه‌های زیربنایی، حمایت و تشویق سرمایه‌گذاری و ایجاد فضای کسب و کار با درآمد کافی.

۱۱- مدیریت مهاجرت به داخل و خارج هماهنگ با سیاست‌های کلی جمعیت با تدوین و اجرای سازکارهای مناسب.

۱۲- تشویق ایرانیان خارج از کشور برای حضور و سرمایه‌گذاری، و بهره‌گیری از ظرفیت‌ها و توانایی‌های آنان.

۵. سیاستگذاری و برنامه‌ریزی برای مهاجرت معکوس

• قوانین بستر ساز و پشتیبان مهاجرت معکوس در برنامه‌های توسعه کشور:

1. در برنامه پنجم: ماده ۱۹۴ و وظایف تکلیفی وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی.

2. در برنامه ششم: ماده ۲۷ و وظایف تکلیفی وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی.

3. در برنامه هفتم: ماده ۱۱۵ (**بنیاد مسکن**) و وظایف تکلیفی وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی.

• سیاست اعطای تسهیلات بهسازی و مقاوم‌سازی مسکن روستایی توسط **بنیاد مسکن انقلاب اسلامی**.

• تهیه و اجرای طرح‌های هادی روستاها و دیگر طرح‌های کالبدی روستایی توسط **بنیاد مسکن انقلاب اسلامی**.

• برنامه‌ها و پروژه‌های عمرانی و رفاهی دیگر سازمان‌ها در نواحی روستایی.

• از جمله عواملی که می‌تواند بر مهاجرت معکوس و به تبع آن توسعه روستایی کمک نماید، گسترش و

توسعه **فناوری اطلاعات و ارتباطات** در نواحی روستایی کشور است.

۶. برخی از واقعیت‌های مهاجرت معکوس در ایران

- مهاجرت معکوس در ایران را می‌توان به طور مشخص از دهه ۱۳۸۰ خورشیدی ردیابی کرد (حدود دو دهه است) / (پیش از این قابل توجه نبوده است).
- براساس آمار سال ۱۳۹۵، نزدیک به ۱۴٪ مهاجرت‌ها از شهر به روستا بوده است (البته جزئیات آن مشخص نیست).
- بخش عمده‌ای از مهاجرت معکوس در ایران، مربوط به **مهاجران بازگشتی** است (نه مهاجرت معکوس به معنی واقعی آن).
- بخش دیگر مهاجرت معکوس در ایران، مربوط به خرید یا ساخت مسکن در روستا توسط شهرنشینان است با هدف داشتن **خانه دوم** (برای استفاده در اوقات فراغت و تعطیلات) / (حساب اینها را باید از مهاجرت معکوس جدا کرد).

۷. چالش‌ها و پیامدهای مهاجرت معکوس در ایران

• مهاجرت معکوس (همانند پدیده مهاجرت)، دارای تاثیرات مستقیم، غیرمستقیم، کوتاه مدت و بلندمدت بر ترکیب سنی و جنسی جامعه (مهاجر فرست و مهاجر پذیر) و همچنین اثرات و پیامدهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و محیط زیستی در هر دو جامعه مبدا و مقصد است.

• آنچه که از مهاجرت معکوس در ایران نام برده می‌شود (**مهاجرت معکوس ایرانی**)، تاکنون بازتاب فضایی (اغلب نامطلوب) را در پی داشته است. مهم‌ترین و عینی‌ترین آنها عبارت‌اند از:

1. تغییر و تبدیل کاربری زمین در سطح گسترده (کاربری‌های کشاورزی به مسکونی / پوشش‌های طبیعی به سطوح ساخته‌شده)؛
2. گسترش فیزیکی روستاها (خزش روستایی)؛
3. کاهش توان تولید کشاورزی و تهدید امنیت غذایی کشور؛
4. تمرکز سرمایه‌های پولی و دارایی‌های مالی در بخش مسکن و زمین مسکونی (غیرمولدسازی سرمایه)؛
5. کالایی شدن روستاها و منابع طبیعی آنها (ارزش پولی برای منابع طبیعی، تولیدی و چشم‌انداز روستا)؛
6. افزایش قیمت‌ها و هزینه زندگی در روستاها؛
7. افزایش تعداد معادن مصالح ساختمانی و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی (تخریب سرزمین)؛
8. ایجاد اشتغال مرتبط با ساخت‌وساز در روستاها؛
9. افزایش مصرف منابع حیاتی مانند آب و خاک و تشدید بحران آب (به ویژه در الگوی ویلای استخردار)؛ و ...

۸. فرصت‌های مهاجرت معکوس در ایران

• مهاجرت معکوس می‌تواند فرصت‌ها و ظرفیت‌های تازه‌ای برای توسعه نواحی روستایی به ارمغان بیاورد. البته مشروط بر این که برنامه‌ریزی شده و هدفمند باشد.

• مهم‌ترین فرصت‌ها و ظرفیت‌هایی که مهاجرت معکوس می‌تواند فراهم کند عبارت‌اند از:

1. انتقال پول و انباشت سرمایه در روستا و امکان سرمایه‌گذاری در امور روستا؛
2. انتقال دانش، تجربه و تخصص و مهارت‌های فنی و حرفه‌ای به همراه روابط و ارتباطاتی که شهروندان مهاجر در سازمان‌های دولتی دارند؛
3. رونق گرفتن بازار مسکن و اشتغال مرتبط با ساخت‌وساز در روستاها (برای روستاهایی که دچار رکود اقتصادی هستند)؛
4. فراهم شدن زمینه‌های ایجاد و گسترش فعالیت‌های اجتماعی داوطلبانه مانند موسسه‌های نیکوکاری و دیگر سازمان‌های مردم‌نهاد با حضور شهروندان مهاجر در روستا.

سخن پایانی

- اگر مهاجرت معکوس در شکل درست آن و ناشی از نیاز و در چارچوب ظرفیت نواحی روستایی صورت نگیرد (فراتر از نیاز و ظرفیت روستاها باشد)، نه تنها پدیده ای خوشآیند و مفید نیست، که همانند مهاجرت‌های شدید روستایی - شهری به پدیده ای مشکل‌ساز برای جامعه تبدیل خواهد شد. به بیانی دیگر،
- مشکلات نواحی شهری ناشی از مهاجرت‌های روستایی، به مشکلات نواحی روستایی ناشی از مهاجرت‌های شهری تبدیل خواهد شد و چه بسا مصیبت‌بارتر و مخرب‌تر از آن خواهد بود. بنابراین،
- تا پیش از این دیر نشده باید به فکر سیاستگذاری درست و برنامه‌ریزی برای مهاجرت معکوس باشیم.

سپاس از توجه تان

